

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА

Анна Штерншис

СОВЕТСЬКЕ І КОШЕРНЕ:

Єврейська народна культура в СОВЕТСЬКОМУ СОЮЗІ (1923—1939)

Переклад з англійської Юлії Шекет

Київ
ДУХ І ЛІТЕРА
2023

УДК 008+398.1(=411.16)(47+57)"1923/1939"

Ш907

Переклад з англійської: Юлія Шекет

Ш907 Штерншис Анна.

Советське і кошерне: Єврейська народна культура в Советському Союзі (1923–1939) / Переклад з англійської Юлії Шекет. — Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2023. — 384 с.

ISBN 978-617-8262-17-4

«Кошерна свинина» — звучить як оксюморон? У цій книзі Анна Штерншис простежує виникнення советської єврейської ідентичності, що відокремлювала єврейство від юдаїзму. Трансформація советських євреїв між 1917 і 1941 роками була одним із найамбітніших експериментів у царині соціальної інженерії за сучасної доби. У цей період євреї пройшли шлях від певної ізоляції до цілковитої інтеграції з новою советською культурою й суспільством, зберігаючи водночас сильне відчуття власної окремішності.

«Советське і кошерне» — це перше дослідження ключових ідишемовних документів, які доносили советські ідеологічні меседжі до євреїв, зокрема «червоної гагади» — комуністичної пародії на традиційні тексти, які читають на Песах; пісень про «вождів»; сценаріїв для любительських театрів; сопреалістичної художньої літератури та журналів для дітей і дорослих. На основі понад двох сотень інтерв'ю, архівних та інших джерел книга розповідає про сприйняття цієї культурної продукції і змальовує унікальний портрет культурного життя «пересічного» советського єврея.

На обкладинці використано зображення обкладинки другого видання «Песахальної гагади». Рисунок Олександра Тишлера, Москва, 1927.

УДК 008+398.1(=411.16)(47+57)"1923/1939"

Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923–1939 by Anna Shternshis
Copyright © 2006 Anna Shternshis.
Ukrainian language rights licensed from the original English-language publisher, Indiana University Press.

ISBN 978-617-8262-17-4

© ДУХ І ЛІТЕРА, 2023

Зміст

Подяки.....	9
Передмова	15
Вступ: Кошерна свинина Сари Ф.	18
1. Антирелігійна пропаганда й перетворення єврейських організацій і традицій	39
2. Від неписьменності до робітничих кореспондентів: советське їдишське любительське письмо.....	106
3. Місцеві їдишські любительські театри	150
4. Советські їдишські пісні як дзеркало єврейської ідентичності	211
5. Советська за формою, національна за змістом: російсько-єврейська народна культура	267
Підсумки.....	335
Бібліографія.....	343
Показчик імен персоналій та географічних назв.....	377

Подяки

Мої бабуся й дідусь, Фаїна Хромяя й Ісаак Зиммерман, зустрілися в українському Лянцкоруні¹ на сільських сходинах, де сім'ю Ісаака засудили як куркулів (багатіїв). Як і всі інші учасники зібрання, бабуся проголосувала за виключення Ісаака з комсомолу. Наступного місяця вона рушила за ним до Москви, де вони й одружилися. Минули десятиліття — і, заколисуючи нас із сестричкою, вона співала нам пісень їдишем, які пам'ятала змалечку; улюбленою у неї була пісенька про красуню Бейле, яка пішла від чоловіка, бо той не був комуністом. Татові батьки, Чарна і Зусь Штерншиси, також розмовляли їдишем і вдома дотримувалися деяких єврейських традицій та свят. П'ятеро Зусиних братів та сестер змогли втекти із Союзу в середині 1920-х років і оселитися в Палестині. Проте такі подробиці родинної історії не розголошувалися, і зовні бабуся з дідусем мали вигляд пересічних советських громадян.

Саме бабусям і дідусям я завдячую своєю цікавістю до советської єврейської культури, хоча малою я не розуміла їдишу і гадки не мала, що особлива вечерея, яку вони влаштовували щовесни, була певним різновидом песахального седеру. Так само я не тямала, що коли бабуся тричі цілувала верхній кутик одвірка, заходячи додому і виходячи з дому, — то було вшанування відсутньої мезузи.

Можливість відкрито вивчати єврейську культуру, історію й традиції в Росії з'явилася лише за кілька років по смерті моїх стареньких. Вдячна професорові Девідові Фішману за організацію й проведення у Москві неспокійного 1991 року

¹ З 1947 року — село Зарічанка (нині в Кам'янець-Подільському районі Хмельницької області). — *Прим. пер. (Примітки авторки вміщено наприкінці книги.)*

проекту «Юдаїка», спільної студентської програми Єврейської теологічної семінарії, Інституту єврейських студій YIVO та Російського державного гуманітарного університету. Мені пощастило бути серед перших випускників цієї унікальної програми, яка зібрала професорів юдаїки зі Сполучених Штатів, Франції, Англії й Ізраїлю. Прекрасні, віддані своїй справі викладачі відкрили двом десяткам студентів світ єврейської історії, культури й мови, і заохотили багатьох із нас продовжити навчання у царині єврейських студій. Особливо мене надихнули лекції Цві Гітельмана й Мордехая Альтшулера. Також закохали мене в єврейську мову та літературу Пейсах Фішман, Дов Бер Керлер, Шева Цукер, Геннадій Естрайх, Девід Роскіс, Міхаїл Крутіков і покійний Шимон Сендлер.

Дякую Геннадію Естрайху та Міхаїлу Крутікову за те, що спонукали мене взятися до праці над серйозним дослідницьким проектом щодо єврейської народної культури в Советському Союзі. Дякую Джеральду Стентону Сміту за підтримку на всіх етапах роботи, за терпіння, поради й настанови — і за віру в мене. Його ґрунтовне розуміння російської культури допомогло мені глибше обмірковувати контекст єврейської народної культури в Советському Союзі. Без Джеррі ця книжка попросту не була б написана. Цві Гітельман допоміг істотніше, ніж сам вважає: він зокрема ділився зі мною своїми колосальними знаннями щодо советської єврейської історії й культури, познайомив із методом усної історії, допомагав мені відточити аргументацію — ба навіть саме завдяки йому я зустрілася зі своїм майбутнім чоловіком!

На різних етапах роботи над цією книжкою її фрагменти читали: Гелен Беер, Шолем Бергер, Джоель Берковіц, Джеффрі Вейдлінгер, Барбара Генрі, Цві Гітельман, Анат Гельман, Йоав Елон, Геннадій Естрайх, Катріона Келлі, Міхаїл Крутіков, Натан Лулов, Езра Мендельсон, Еліс Стоун Нахімовські, Една Нахшон, Девід Рехтер, Роберт Ротштейн, Майкл Стайнлауф, Девід Шнеер, Мотя Членов і анонімний рецензент із видав-

Передмова

«Советське і кошерне» я задумувала і писала в часи надії. Беручись до роботи над книжкою в середині 1990-х років, я була твердо переконана, що, висвітлюючи історію того, як єврейська спільнота в Російській імперії досягла початки советського експерименту, розглядаю лише минуле. Я намагалася показати складність реакції євреїв на советський проєкт, підкреслити, що їдишська культура, створена в ту добу, увібрала в себе погляди як прихильників советського ладу, так і тих, хто ставився до нього неоднозначно, а також тих, хто чинив йому опір. Я прагнула продемонструвати, що культура 1920—1930-х років стала основою як советської, так і пост-советської єврейської культури, що перебувала у процесі формування.

Тоді у своїй роботі я не зосереджувалася на географічних відмінностях між українськими, білоруськими, російськими та іншими ашкеназькими євреями. Власне, я згадувала їхню засадничу культуру спочатку як їдишську, а потім, поступово, як російськомовну. Мої тематичні дослідження стосувалися Бобруйська, Бердичева, Києва, Мінська, Смоленська, Золотоноші, Полтави, Москви, Ленінграда та інших міських і сільських центрів зі значною часткою єврейського населення. На початку 2000-х я не вважала за доцільне наголошувати на регіональних відмінностях, головним чином тому, що відмінності 1920—1930-х років були здебільшого незначними: всі їдишемовні євреї водночас училися співати нових пісень, святкувати нові свята й соціалізуватися в нових колах.

Чимало матеріалів цієї роботи здавалися мені тоді (та й нині ще здаються) анекдотичними: наприклад, хитромудрі пасажі «червоної гагади», сповнені антирелігійної пропаганди, продовжують потрапляти в інформаційний простір навіть у сьо-

годнішньому світі¹. Деякі з їдишських пісень аж просто чарівні у своєму примітивному, майже гротескному прославленні совєтського режиму. Вони такі неприховано пропагандистські, що деякі з них співали як сатиру на совєтську систему. Як не парадоксально, деякі з них сучасні музиканти виконують ще й як критику вже нинішніх несправедливостей.

Час, коли публікується цей український переклад, — чи не повна протилежність тому періоду, коли я бралася працювати над книжкою. Росія напала на Україну й захопила її території: спочатку Крим, потім частини Донецької та Луганської областей, а в лютому 2022 року відбулося повномасштабне вторгнення. Чимало українських жінок із дітьми виїхали: за даними ООН, близько 8 млн українських біженців перетнули кордони з сусідніми країнами, і це крім іще 5,9 млн внутрішньо переміщених осіб². Українські чоловіки та жінки йдуть до війська — захищати свою землю від Росії. А з Росії тисячами тікають ті, хто не хоче брати участі у війні.

Євреї є як в Україні, так і в Росії, як серед біженців, так і серед військових. Вони часто розмовляють однією мовою, у них є спільне минуле, всі мають власні історії про те, як їхні родини пережили Другу світову війну й Голокост. Але я певна, що після 2022 року українські та російські євреї більше не вважатимуть себе частиною одного народу: вони ідентифікуватимуть себе українськими євреями чи російськими євреями. У них будуть історії «до» і «після» російсько-української війни, вони розмовлятимуть різними мовами і матимуть різні травми. Ця книжка стане вікном у минуле, коли ідентичності були спільними. Вона ілюструватиме те, як швидко і ради-

¹ Sam Lin-Sommer, “The Soviet ‘Red Passovers’ Where Jews Gave Thanks for Communism,” *Atlas Obscura*, 28.03.2023, <https://atlasobscura.com/articles/red-passovers-soviet-union>.

² “Ukraine Emergency,” *USA for UNHCR*, <https://unrefugees.org/emergencies/ukraine/>.

Передмова

кально можуть змінитися суспільство й культура в умовах насильства.

Після розпаду Советського Союзу 1991 року я вже не думала, що стану свідчиною ще одного переходу в історії європейського єврейства, який розітне історію на «до і після». І гадки не мала, що український переклад дослідження з'явиться, коли Україна боронитиметься від загарбника. Та не можу не радіти, що історія складної, суперечливої, але яскравої їдишської народної культури 1920–1930-х років дістанеться до українського читача. Я безмежно вдячна пану Леоніду Фінбергу за пропозицію видання, Юлії Шекет за чудовий переклад і всім у видавництві «Дух і Літера» за втілення цього проекту в життя. Тримаймо стрій!

Анна Штерншис

Вступ: Кошерна свинина Сари Ф.

«Ось так готується кошерна свинина: це доволі нескладно», — зауважує Сара Ф., 82-річна мешканка Брукліна. Сара народилася у маленькому українському містечку Деражня¹. Вона пояснює, що юдейські релігійні настанови (які забороняють вживати свинину) її не стосуються, оскільки їжу робить кошерною лиш єврейська душа². Сара ніколи не була в синагозі, вона не справляє єврейських свят і не згадає жодної єврейської молитви. Щороку вона святкує річницю «Жовтневої революції» (7 листопада), Новий рік і Перше травня. Проте три десятки років тому Сара наполягла на тому, щоб трое її дітей одружилися саме з євреями, а тепер переймається особистим життям онука. «Не дай боже закрутить із *шиксою* (це зневажливе слівце на означення неєврейських дівчат)», — переживає вона за двадцятип'ятирічного нащадка.

Сара вільно розмовляє їдишем (із місцевими українськими діалектизмами), полюбляє читати короткі оповідання знаменитого єврейського письменника Шолом-Алейхема й обожнює співати народних пісень, особливо сентиментальну пісеньку «Папіросн» («Цигарки»)³. Вона особливо тішилася, коли син повів її на нову виставу «Фолксбіне» — єдиного нью-йоркського театру, що ставить їдишем. Усі поточні події в світі Сара оцінює з огляду на те, «добре чи погано це для євреїв».

¹ Нині Хмельницька область. — *Прим. пер.*

² Інтерв'ю авторки з Сарою Ф., Бруклін, Нью-Йорк, серпень 1999 року.

³ Автором пісні є Герман Яблоков. Друкований текст див.: Eleanor Mlotek, *Perl fun yidish lid: 115 yidishe folks arbeter kunst un teater* (Nyu York, 1989), 170.

Єврейська ідентичність Сари повна очевидних суперечностей. З одного боку, вона несхвально, мало не войовничо налаштована проти єврейських релігійних традицій, і при цьому надзвичайно віддана єврейській мові, пісням — і особливо театру.

Чому Сара вживає слово «кошерна» стосовно своєї свинини? Звідки взагалі у розмові виринула згадка про кошерність? Чому вона прагне, щоб її онук узяв за дружину єврейку, і водночас рішуче виступає проти його навчання у нью-йоркській єшиві (що вона вважає «фанатизмом»? Що у Сариному єврействі так різнить її від євреїв її покоління із будь-яких інших куточків світу? І, власне, що саме робить її «єврейкою»?

Цві Гітельман стверджує, що постсоветські євреї збирають «тонку» культуру, і отже, їхня єврейськість ґрунтується на почуттях, спогадах і спільному досвіді зі «щільною культурою» мови, релігії, звичаїв, харчування, вбрання, музики й побуту в етнічних районах⁴. Перетворення російської єврейської ідентичності 1920-х років зі «щільної» на «тонку» відбулося лише протягом одного покоління. Сара належить до «перехідного» покоління, чиї батьки переважно вели традиційний єврейський спосіб життя, а діти вже як «цілком сформовані» євреї «тонкої культури» зазвичай не знайомі з єврейськими мовами і традиціями. Постсоветські євреї, серед яких Сарині діти й онуки, цілковито відділяють єврейськість від юдаїзму. Соціологічне дослідження, проведене наприкінці 1990-х років, показало: менше 1% постсоветських євреїв вважають, що бути «добрим євреєм» означає розуміти юдаїзм, дотримуватися шабату і кашруту (єврейських приписів щодо харчування), а також обрізання⁵.

⁴ Zvi Gitelman, "Thinking about Being Jewish in Russia and Ukraine," in Zvi Gitelman, Musya Glants & Marshall Goldman, eds., *Jewish Life after the USSR* (Bloomington, 2003), 49.

⁵ Valeriy Chervyakov, Zvi Gitelman & Vladimir Shapiro, "*E Pluribus Unum?* Post-Soviet Jewish Identities and Their Implications for Communal

Закладання основи: советські аргументи проти традиційної єврейської освіти й постулатів юдаїзму

1922 року XI з'їзд РКП(б) ухвалив рішення перетворити державне видавництво «Главполитпросвет» (Головний політико-освітній комітет) на центр видання масової марксистської й антирелігійної літератури. Відповідно до цієї постанови виникла низка спеціалізованих антирелігійних видань. У грудні того ж року вийшло перше число журналу «Наука и религия» (головний редактор Міхаїл Галкін, колишній священник), невдовзі його змінив щотижневик «Безбожник» (головний редактор Ємельян Ярославський, секретар партколегії Центральної контрольної комісії)¹⁷. Їхні статті мали доносити до російськомовних мас чіткі, розважальні та просвітницькі антирелігійні повідомлення. Антирелігійні публікації їдишем на державному рівні впровадили кілька років потому, проте викривальні виступи проти юдаїзму містилися в усіх советських їдишських виданнях, від газет до наукових обговорень. Від 1917 до 1941 року вийшло щонайменше сімдесят чотири найменування саме антирелігійної їдишської літератури¹⁸. Провідним майданчиком антирелігійних писань стала їдишомовна комуністична газета «Дер емес» («Правда»). Найнасиченішим на антирелігійні публікації видався період із 1927 до 1935 року. З 1931 по 1935 рік Спілка войовничих безбожників випускала окреме їдишомовне видання «Дер апікойрес» («Безбожник»).

Перша книжка про шкоду хедерів (єврейських релігійних початкових шкіл) вийшла 1922 року¹⁹. В ній наводиться низка аргументів щодо того, чому ці школи мають бути закриті. Ось

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Розрахунок проведено на підставі: Chone Shmeruk, or., *Pirsumim yehudim biVrit-hamoasot, 1917–1960* (Yerushalayim, 1961).

¹⁹ Peysi Altshuler & Nodel Khatskl, *Gekasherte neshomes (Vegn kheyder)* (Kharkov, 1922). Див. також: L. Abram, I. Khinchin & K. Kaplan, red., *Der mishpet ibern kheyder* (Vitebsk, 1922).

1. Антирелігійна пропаганда й перетворення єврейських організацій...

Харків: єврейський робітничий клуб (колишня синагога),
близько 1925 року.

Із фотоархіву Об'єднаного розподільчого комітету «Джойнт».

Іноді «Комсомольська гагада» змінювала порядок дій. За стилем вона також різнилася від традиційної, оскільки була орієнтована на іншу аудиторію: зібрання не родини, а товаришів. За зразком чотирьох запитань оригінальної Гагади подаються чотири провокативні:

«Чому Песах не є справжнім святом єврейського народу, якщо всі євреї святкують визволення з рабства? Чи не зашкодить молодим робітникам відмова від його святкування? Ви постійно навчаєте нас ненавидіти рабство і показуєте, як важливо боротися за свободу. У вас є такі свята, як Перше травня і річниця Жовтневої революції, коли всі робітники виходять на демонстрації, то чому ми не можемо святкувати звільнення з Єгипту і вважати цей день національним святом єврейської свободи?»⁸⁶.

Деякі варіанти советської «гагади» дають простіші пояснення. У них «Бог» попросту замінено на «Жовтневу революцію»:

«Ми були рабами капіталу, поки не прийшов Жовтень і не вивів нас могутньою рукою із землі експлуатації, і якби не він, то ми й наші діти досі були б рабами»⁸⁷.

Проте «Комсомольська гагада» дає іншу відповідь. Вона пояснює виникнення давнього свята весни і те, як воно перетворилося на Песах на благо священнослужителів, а згодом і рабинів. Вона наводить історичні й етнографічні «факти», щоб показати, що подібне свято існувало у деяких «арабських племен» і що звичай цей виник цілковито через неграмотність. Дає «логічні» пояснення кожній деталі історії. Вогонь на горі Синай — то не знак божественної появи, а радше виверження старого вулкана; маца пласка, бо це традиційний весняний хліб; вихід — то мандри кочового племені; і таке інше. Останній вигук седеру: «Наступного року в Єрусалимі», що символізує зв'язок єврейського народу із Землею обітваною й надією на прихід месії, замінений на такий: «Цього

⁸⁶ Ibid., 7.

⁸⁷ Тан-Богораз, *Єврейское местечко в революции*, 81.

Обкладинка другого видання «Песахальної гаґади».
Рисунок Олександра Тишлера, Москва, 1927.

2. Від неписьменності до робітничих кореспондентів: советське їдишське любительське письмо

2001 року Фіра Абрамівна С. мешкала у тісній комунальній квартирі в центрі Москви. Їй нещодавно виповнилося 102 роки, і вона проживала із 83-річним співмешканцем Василієм Алексєєвичем.

— Фіра Абрамівна дуже рада, коли до неї хтось приходить, — каже Василій, відчиняючи мені двері.

— Але ви, будь ласка, не задовго, — додає він. — Не більше ніж пів години. І не ставте забагато запитань. Вона вже чує кепсько. Просто послухайте, що вона розкаже. Це дуже потішить стареньку.

Фіра вітає мене усмішкою. Розмовляє тихо, але чітко й культурно, їдишем, дуже обтяженим росіянізмами. Вона не зводиться з постелі, просить Василія принести зелену папку (мені вже важко рухатися, — пояснює). Фіра дістає й вручає мені маленький аркушик паперу. Чорнило вже майже стерлося з пожовклого папірчика, але й досі читається від руки написаний їдишем лист:

«Дорога товаришко С. [...],

Дякую за вашу проникливу замітку щодо моєї поеми «Ятн» («Хлопці»). Я поміркую над вашими заувагами і врахую їх у своїй майбутній роботі.

Із товариським привітом,
Іцик Фефер».

— Перепрошую, що не можу вам його віддати, — каже Фіра, коли я беруся переписувати листа до нотатника. — Цей лист для мене надзвичайно важливий. Його написав знаменитий советський єврейський поет Іцик Фефер. Його вбив

2. Від неписьменності до робітничих кореспондентів...

Сталін, але він був прекрасним поетом. І він цінував мої зауваги, як бачите!

Тоді Фіра розпочинає розлогий монолог, в якому згадує євреїв, власне життя і все, що я, на її думку, маю знати, щоб написати книжку про «єврейську культуру». Фіра народилася у маленькому українському містечку Монастирише у травні 1899 року. За її спогадами, родина була дуже бідною. «Власного будинку не мали, винаймали дві кімнатки у єврея-домовласника», — розповідає вона. Її батько був амбітним шевцем, а мама померла молодою, коли Фірі було десять років. До школи Фіра взагалі не ходила, дванадцятирічною взялася допомагати батькові по роботі. Невдовзі потому батько одружився вдруге, і Фіра була вимушена подбати про себе сама. «У той час ніхто не хотів зі мною одружуватися, — каже вона, — бо я була з бідних і не мала *їхес* (родоводу)». В погромах 1918 року вона втратила батька і фактично всіх, кого знала. Домовласник і вся його родина також загинули. Не маючи до кого звернутися за допомогою, жила при різних сім'ях як покоївка.

1919 року Фіринє життя цілковито змінилося. Вона пам'ятає, як до Монастирища зайшли солдати з червоними прапорами. Велика синагога зробилася советською міськрадою. Вона розповідає, як люди постійно обговорювали дії нової влади, перестрівшись на вулиці. Підслухавши різні розмови, Фіра вирішила піти до ради спитати, чи може советська влада допомогти їй отримати кімнату. Перший чиновник, з яким вона поспілкувалася, молодий єврей на ім'я Іцик С., запросив її на деякий час пожити у своїй невеличкій квартирі.

— Інші часи були, — зітхає Фіра. — Люди були добріші.

Трохи згодом молодий чоловік допоміг Фірі отримати власну кімнату. Відтак переконав її записатися на курси грамотності, щойно відкриті у приміщенні колишньої синагоги. Виявилося, що це вперше Фіра побувала у синагозі. За чотири місяці на курсах вона вивчилася читати й писати їдишем та російською. Після чого вона змогла отримати роботу служ-

2. Від неписьменності до робітничих кореспондентів...

ливому в житті. Моя справжня мати — наша батьківщина, Союз Советських Соціалістичних Республік, а народ СССР — моя нова родина»⁵⁰.

З наведеного фрагменту в читача може скластися враження, що його автор розірвав усі зв'язки зі своєю родиною, обурювався негативному ставленню до неєвреїв і цілковито приймав нові советські антирелігійні й соціальні цінності. Проте для написання таких матеріалів були й інші причини, і не завжди вони походили з ідеології. Публічне зречення релігійних чи заможних батьків відчиняло двері закладів вищої освіти й забезпечувало інші засоби соціальної мобільності, інакше недоступні дітям «позбавленців»; до цієї категорії осіб, позбавлених громадянських прав, належали чимало рабинів, ритуальних різників, служителів синагог, а також власників крамниць.

Можна було б очікувати, що публічна відмова від батьків морально знищить сім'ю, проте усна історія знов-таки надає цьому явищу неочікуваний вимір. Під час мого дослідження мені пощастило зустрітися з сестрою автора цитованого вище фрагменту листа до «Кременчугер арбетер». Свідчення моїх респондентів розкривають конкретні причини таких публічних зречень. Чимало опитаних погодилися говорити про таке, тільки коли я пообіцяла зберегти їхню анонімність. Ось що згадує Софа Г.:

«Я дуже любила батька з матір'ю. Мої брати теж. Під час війни батько врятував мені життя, допомігши втекти з воза, на якому зібрали євреїв, що їх німці збиралися депортувати. Він був ритуальним різником, і наше господарство було дуже традиційним. У той же час я була піонеркою, а мій старший брат готувався стати комсомольцем. Коли мені виповнилося чотирнадцять, батько покликав нас із братом до своєї кімнати і сказав, що його спосіб життя не підходить до сучасності. Що він не хоче, щоб ми пов-

⁵⁰ L. G., “Aroys mit der makht fun klerikaln,” *Kremenchuger arbeter* 12 (1932): 3.

Анна Штерншис проводить інтерв'ю в Московській єврейській благодійній ідальні, червень 2001 року. Світлина Натана Койфмана.

ської, аудиторії. Проте його популярність серед євреїв перевищила всі очікування. Пісні з фільму миттю зробилися хітами, діалоги закарбувалися у пам'яті глядачів, а незліченна кількість опитуваних відповідали, що дивилися стрічку принаймні три чи чотири рази. Чимало євреїв покоління 1930-х пригадали, що коли «Шукачів щастя» показували на місцевих екранах, це було як «свято на єврейській вулиці».

Михайло О., колишній киянин, пригадує таке:

«Коли у київському кінотеатрі стали крутити це кіно, він набув вигляду синагоги. Усе заповнили євреї: мати з дітьми, підлітки, старші люди. Одного разу, коли кіно скінчилося, публіка не хотіла розходитися і попросила оператора прокрутити плівку ще раз. Касир обійшов усіх і зібрав іще грошей. Аж такий популярний був фільм»⁹⁵.

⁹⁵ Інтерв'ю авторки з Михайлом О., Нью-Йорк, червень 1999 року.

А кругом стояли казаки, стреляли из пушек и кричали:
«Стать, чтобы было тихо, царь Николай спит!»
И так он проспал все свое царство¹¹¹.

Скажи мені, дідусю,
Ой, скажи ж мені, ой скажи ж мені, ой скажи,
Як жив цар Ніколай?

Якщо казати щиро, то цар
Ніколай таки жив доволі незле!

Як цар Ніколай пив чай?
А чай він частенько пив так.
Брав велику голову цукру¹¹²,
Робили в цій голові дірку,
В цю дірку наливали одну склянку чаю,
І з цієї цукрової голови
Цар Ніколай пив чай.

Скажи ж мені, дідусю, як цар Ніколай спав?
А спав він частенько так.
Брали велику-велику кімнату
І засипали її лебединим пухом,
Зверху лягав цар Ніколай і засинав.

А навколо стояли козаки, стріляли з гармат і кричали:
«Стояти, щоб тихо було, цар Ніколай спить!»
І так він проспав усе своє царство.

Текст узятий з відомої їдишської народної пісні (якось її виконував навіть американський співак Пол Робсон). Виконуючи її, Утьосов проспівував рядки дідуся з виразним їдиш-

¹¹¹ «Єврейська рапсодія», слова невідомого автора, музика Ісаака Дунаєвського, виконує Леонід Утьосов, запис 1932 року. Див. також: Леонид Утесов, Пара гнедых (1937–1940) (Москва, 1995).

¹¹² Цукрова голова — це шмат твердого цукру у вигляді брили з отвором посередині. Цей отвір всередині шматка слугує чашкою, в яку можна наливати чай. Оскільки цукор був делікатесом, пити чай із «цукрової голови» вважалося надзвичайною розкішшю.

мелодії з російськими текстами, єврейських персонажів, і — що найважливіше — позитивне зображення єврейської культури. Цього було достатньо для створення популярного іміджу Утьосова як національного єврейського співака й Ісаака Дунаєвського як єврейського композитора, попри те, що більшість музики, створеної ними, не мала жодного стосунку до єврейства.

Ще один хіт кінця 1930-х років — сентиментальні «Сини», музика Бориса Фоміна, вірші Іллі Фінка. Мелодія не прив'язана до жодної конкретної єврейської пісні, та персонажі мають єврейські імена. А ще оповідається про досвід батьків, коли діти виростають і полишають дім: ця тема стосувалася багатьох єврейських сімей. Наведу зразки віршів:

Яша — летчик, молодец.
Он летит за границу,
Он по полюсу мчится,
Полюс ближе, чем отец.

И если шум мотора в небе нашем
Прекрасным утром ветер принесет,
Тогда, быть может, это сын наш Яша
К родному дому гонит быстрый самолет.

Налей же рюмку, Роза, мне с мороза,
Ведь новый год встречаем мы вдвоем.
Ведь где еще найдешь ты, Роза,
Таких ребят, как наши сыновья?

Яша — льотчик завзятий.
За кордон він летить,
Він по полюсу мчить,
Полюс ближчий, ніж батько.

То як моторний гуркіт в небі нашім
Чудовим ранком вітер принесе,
То може бути, це наш хлопчик Яша
До дому рідного літак жене.